

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СМЕРТЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЗВАМИ ПОНЯТЬ ІРРЕАЛЬНОГО СВІТУ

Стаття присвячена детальному опису українських танатологічних фразеологізмів із назвами понять ірреального світу, з'ясуванню специфіки їхньої мотивації, установленню фразеотворчої активності компонентів на позначення понять ірреального світу та виявленню особливостей відбиття національно-культурних рис сприйняття смерті крізь призму фразеологізмів із назвами понять ірреального світу. Проаналізоване відбиття зв'язку з давніми віруваннями людини в існування двох світів – реального й ірреального – у низці фразеологізмів української мови.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця (ФО), ірреальний світ, семантика.

Омеляненко Е. В. Вербализация представлений о смерти сквозь призму фразеологизмов с названиями понятий ирреального мира. *Статья посвящена детальному описанию украинских танатологических фразеологизмов с названиями понятий ирреального мира, определению специфики их мотивации, установлению фразеобразовательной активности компонентов, которые называют понятия ирреального мира, и выявлению особенностей отображения национально-культурных черт восприятия смерти сквозь призму фразеологизмов с названиями понятий ирреального мира. Проанализировано отображение связи с давними верованиями человека в существование двух миров в ряде фразеологизмов украинского языка.*

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица (ФЕ), ирреальный мир, семантика.

Omelianenko O. V. Verbalization of Death Imaginary through Phraseological Units with Words-Components to Denote Concepts of Irreal World. *The article is devoted to the detailed analysis of the Ukrainian thanatological phraseological units with words-components to denote concepts of irreal world and establishment of component phraseocreating activity and defining the peculiarities of national and cultural features reflection of death perception through the prism of Ukrainian phraseological units with the names of irreal world concepts. All phraseological units are connected semantically with the idea of human death and reflect human being perception or understanding of the world (irreal world) which exists only in his imagination. The formation of the specific death perception developed under the influence of Christian traditions and beliefs in which God is the main figure as for the salvation of the problems concerning time, human death place and further stay of a dead soul. The main indicators of the irreal world are the word-components, which at the same time motivate the meaning of all phraseological units. The most productive word-components are світ, душа, дух, бог, діво́ко, біс, царство, рай, не́кло, ангели, небу́ття, as they reflect national and cultural specificity of death perception through the prism of the irreal world.*

Keywords: phraseological unit (PhU), real world, irreal world, semantics.

Виявлення особливостей вербалізації людських уявлень про те, що реально існує лише в людській свідомості, про нереальний світ, який моделюється на основі сприйняття людиною навколишнього середовища [6: 79], визначає площину дослідження фразеологізмів із назвами понять ірреального світу. Різні аспекти фразеологізмів із назвами понять ірреального світу

розглядаються в роботах О.М. Каракуці, Т.І. Пруднікової, О.О. Селіванової та інших, однак і надалі потребують усебічного дослідження.

Уведення ідеї множинності світів протистоїть класичним уявленням про єдиний незмінний світ. Ірреальний – вигаданий світ розглядається як один із можливих проявів світу.

Реальністю традиційно вважається сукупність усього матеріального, що оточує людину. Це, перш за все, зовнішній світ, що сприймається органами чуття людини й не залежить від її свідомості. Звертаючись до визначення поняття «реальність», умовно визначають «фізичну реальність, яка існує незалежно від нашої свідомості, об'єктивну реальність, що сприймається нашими почуттями, та об'єктивовану в мові, і суб'єктивну реальність. Така диференціація реальностей в уяві, можливо, пояснює неоднозначність тлумачення модусу (модальності) та диктуму, їх взаємовідносин, і особливо нестійкість термінологічного позначення модусу» [3: 43]. Із філософської позиції реальний світ розглядається лише як один із можливих.

У середині та наприкінці ХХ століття увагу лінгвістів було сконцентровано на питаннях семантики в аспекті як сприйняття мовлення, так і його породження. Особлива увага надавалася семантиці можливих світів, що є «різною – як по суті, так і відповідно до засобів її втілення в мові» [7: 109].

Паралельно існуючому ірреальному світу Т. М. Нікульшина дає таке визначення: «Ірреальний світ – це специфічний світ із своїми модально-семантичними закономірностями» [5: 169]. Для ірреального світу існує проблема референта, – продовжує авторка, – оскільки символ із референта неможливо вивести. Не маючи реальних референцій, ірреальний світ складається з об'єктів, що відрізняються від природних саме своїм номінальним характером. Ірреальний світ формується як субстанційними предметами, особами, так і несубстанційними елементами (якості, почуття, відносини, процеси, дії, події, психічний стан).

Практично для всіх без винятку філософських і релігійних систем характерні ідеї про існування життя після смерті, про вплив прожитого життя на нове буття. Сама людина – це істота, яка постійно розвивається, мислить, має чуттєву свідомість і продовжує існування після смерті свого фізичного тіла. Отже, смерть людини є своєрідним розвитком земного життя, змінюючи її місцеперебування й стан.

Зв'язок із давніми віруваннями людини в існування двох світів – цього й того, реального й ірреального – в українській мові відбито в цілій низці ФО. Зафіксовано 55 таких одиниць. Основними сигналізаторами потойбічного, ірреального світу в лексичному наповненні виділеної групи фразеологізмів є такі слова-компоненти: **той світ** (11 ФО): *виходець з того світу, той (загробний, потойбічний) світ, на тому (тім) світі пайок іде на кого, переставитися (переступити, потрапити, перейти, відправитися) на той світ, на тому (тім) світі, на той світ іти (відправляти), іти (переходити) / ніти (перейти) на той світ, загнати (ввігнати) / заганяти (загонити) у могилу (до могили, на той світ, у землю, в домовину, в труну, в гроб), позагонити (позаганяти, позводити) на той світ, позводити на той світ (багатьох), відправити (отправити)*

спровадити) / *відправляти* (*спроводжувати*) *на той світ* кого; **душа** (15 ФО): *душа відлетіла в небо*, *душа відійшла до Аїда*, *погубити душу* [з тілом (*і тіло*)], *випустити душу*, *віддати* (*покласти*) / *віддавати* (*покласти*) *душу*, *душа переставилася чия*, *душа вилітає* (*відлітає*, *тікає*, *вискакує* і т. ін.) / *вилетіла* (*відлетіла*, *втекла*, *вискочила* і т. ін.) *з тіла* [в небо], *душа прощається* (*розлучається*) / *попрощалася* (*розлучилася*) *з тілом*, *занапастити* (*погубити*) *душу* [з тілом (*і тіло*)], *подзвонити по душі*, *без душі*, *мир душі*, *видирати* (*виймати*) / *видерти* (*вийняти*) *душу* (*серце*) [з тіла], *вмотувати* (*витягати*, *мотати*) / *вмотати* (*витягти*) [всю] *душу*, *брати* / *взяти гріх* (*гріха*) *на душу* (*на себе*); **дух** (8 ФО): *пукатися* / *пуститися духу*, *остатися* (*лишитися*) *без духа*, *випустити* (*спустити*) / *випускає* (*спускає*) *дух*, *віддати* / *віддавати дух*, *дух вийшов*, *духу пукатись*, *виганяти дух з кого*, *вибити дух з кого*; **бог** (6 ФО): *стояти на божій* (*останній*) *дорозі*, *спочивати* / *спочити в Бозі*, *піти в могилу* (*з життя*, *від нас*, *до Бога*), *до Бога сторожем записатися*, *Бог* (*Господь*) *прийняв* (*прибрав*) *кого*, *віддати* / *віддавати Богу* (*Богові*) *душу*; **дідько**, **біс**, **грець**, **чорт** (6 ФО): *біс* (*дідько*, *грець*) *узяв* (*вхопив*, *ухопив*, *забрав*) *кого*, *до чортів податися* (*відправитися*), *іти* (*летіти*) / *піти* (*полетіти*) *до чорта* (*к чорту*, *під три чорти*, *к бісу*), *скласти угоду з чортом*, *віддати чортові душу*, *іти* (*летіти*) / *піти* (*полетіти*) *до чорта* (*к чорту*, *під три чорти*, *к бісу*); **царство** (6 ФО): *мертве царство*, *вічне царство*, *царство* (*царствіє*) *небесне* (*Боже*), *нехай царствує*, *піти в царство*, *переселитися* / *переселятися в царство тіней*; **рай** (1 ФО): *іти* / *піти до раю* (*в рай*) [*за документами*]; **ангели** (1 ФО): *відправитися до ангелів*; **пекло** (1 ФО): *спровадити до пекла*; **небуття** (1 ФО): *відійти* (*піти*) / *відходити* (*іти*) *у небуття*.

Одним із найуживаніших у визначеній групі ФО є слово-компонент *той світ* на позначення потойбічного світу: *загнати* / *заганяти на той світ* — «довести кого-небудь до передчасної загибелі, прискорити чию-небудь смерть» [ФСУМ, кн. 1: 303], *виходець з того світу* — «мрець» [ФСУМ, кн. 1: 110], *той світ* — «потойбічне, загробне життя як протиставлення земному» [ФСУМ, кн. 2: 785].

У свідомості українського народу *той світ* сприймався як вище призначення душі або свідомості, як нове втілення не у фізичне тіло, а вільне існування в новій якості, у новому світі. Виявляється природним саме протиставлення земного й неземного існування: цей світ — той (інший) світ, що є поясненням стійкої позиції компонента *світ* із указівними займенниками *цей*, *той* (інший): [*Мати:*] *Чує моє серце: не жилиць уже я на цьому світі* (І. Рябокляч); *Його родичі — страшенний народ, вони можуть просто на той світ загнати* (Леся Українка); *На тому світі ще ніхто не був, через те він такий нам принадний. А ти захотіла у той світ* (М. Матіос); *Нам зараз дуже важко пережити зміну стосунків із людиною, яка від нас відійшла в інший світ* (І. Ісиченко). Слова-компоненти *той* (інший) *світ* є ключовими щодо реалізації семи «смерть», і саме вони реалізують уявлення потойбічного, загробного світу у свідомості мовця.

Місце неземного існування безгрішної душі отримало метафоричну назву — царство, і саме це слово зафіксоване в складі 7 ФО з різними

значеннями: *царство йому небесне* – «шаноблива згадка про померлого», *царство небесне* – «потойбічне, загробне життя», *мертве царство* – «місце, де відсутні люди та інші живі істоти, де панує абсолютна тиша», *переселитися / переселятися в царство тиней* – «померти»: *Три дні помучився... та й віддав Богу душу, царство йому небесне* (Г. Хоткевич); *[Гаврило:] Глядіть, рубайте панів аж до пупа і за це неодмінно матимете царство небесне* (О. Корнійчук).

Відомо також, що той світ, або місце перебування душі після смерті на землі, має дві умовні форми існування залежно від способу земного життя людини – рай і пекло. Праведні душі потрапляли в рай, до ангелів Господніх, а грішні – у пекло, до чортів. Тож не випадковим є те, що в лексичному наповненні серед виділених ФО простежуємо ряд слів-компонентів на позначення раю, пекла та їх господарів: *відправляти до ангелів, іти (летіти) / піти (полетіти) до чорта (к чорту, під три чорти, к бісу), біс узав (вхопив), душа відійшла до Аїда* (у давньогрецькій міфології – бог підземного світу й царства мертвих) [ТСУМ: 18]. Якщо у свідомості українців закріпилася віра в подальше існування людської душі, то й сама смерть уявлялася як розставання з цим світом, що й простежуємо у фразеологізмах *розпрощатися зі світом, розлучатися / розлучитися з світом (з життям), з світом прощатися, покидати / покинути білий (цей, сей) світ, вічна розлука: Всіх баран від того часу вільними зробив, На роз'ятті в тім поклявся Та й зо світом розпрощався. Зникла смутку тінь На обличчі непорушнім* (П. Грабовський); *Його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми. Молодий мрійник розлучився з життям під гуркіт і шал нашого протесту* (Ю. Яновський).

До визначеної групи фразеологізмів можна також віднести одиничну ФО *відійти (піти) / відходити (іти) у небуття* – «померти» [ВУДУФ-СУМ: 118]. До складу фразеологізму входить слово-компонент *небуття*, що своїм лексичним значенням – «стан, коли припиняється існування, життя, буття» [ТСУМ: 343] – мотивує загальну фразеологічну семантику «померти», що у свою чергу дозволяє кваліфікувати фразеологізм як танатологічний: *[Ганна Андріївна:] Ні, сину, мені легко на серці. Я спокійно відходжу в небуття, бо знаю кінець... Перемогу нашу бачу над ворогом* (Ю. Мокрієв).

Формування особливого сприйняття смерті, безумовно, відбувалося під впливом християнських традицій і вірувань, у яких Бог є головною статтею щодо вирішення питань про час, місце смерті людини й подальше перебування душі померлого. Однією з особливостей духовного світу українців є віра в єдиного Бога. Про це знаходимо в Я. Головацького: «...стародавні слов'яни вірили в єдиного бога, називали його верховним небесним богом, богом богів» [2: 14]. Усе життя людина готувала себе до неземного життя, до життя в тому світі, де господарем є Бог. Бог є вищою субстанцією, шляхом до істини, до вічності. Один із мотивів танатологічної фразеології – смерть як контакт із богом, і про це свідчить низка фразеологізмів, до лексичного наповнення яких уходить слово-компонент *Бог (Господь)* і похідні від нього *Богу, Богові, в Бозі, на божій: стояти на божій дорозі, на божій (останній) дорозі* – «бути близьким до смерті», *спочивати / спочити в Бозі* – «бути похованим», *піти в могилу (з життя, від нас, до Бога)* – «загинутися, вмирати»,

до Бога сторожем записатися, Бог (Господь) прийняв (прибрав) кого, віддати / віддавати Богу (Богові) душу – «померти». Показовим для фразеологізмів є використання в лексичному наповненні слів-компонентів *Бог, Господь*. Це також може бути пояснено давніми віруваннями слов'ян у єдиного Бога, що, у свою чергу, були наслідковані християнством. Теонім Бог у лексичному наповненні ФО є носієм національної унікальності мови, своєрідним кодом гносеологічної інформації [1: 38]: *2 липня 1966 р. по завершенні Святої Літургії архієпископ Іоан три години молився у вітарі, а коли вийшов звідти, у своїй кімнаті в парафіяльному будинку без попередніх ознак хвороби або скорботи встав і, підведений помічниками, тихо віддав Богові душу, сидячи перед чудотвірною Курською іконою «Знамення»* (І. Ісіченко). Фразеологізми української мови своєрідно відбивають традиційну семантику «володіння» Богом головними субстанціями померлого – душею й тілом. І це також є показником впливу християнської ідеології на мовну картину світу [4: 134]. Об'єднувальною для всіх фразеологізмів є спільна образна основа та яскрава внутрішня форма. В основу значення танатологічних фразеологізмів покладено ірреальний образ Бога, який і виступає основним мотиватором їхнього значення.

До лексичного складу виділених ФО ввійшли назви понять *дух, душа* як концентроване вираження духовно-емоційного досвіду українського етносу. Душа як абстрактне поняття означає метафізичну реальність, різноманітні види якої спираються на основу особистого й колективного досвіду матеріальної реальності, тобто на основі проекції абстрактної реальності на матеріальну реальність. Також потрібно мати на увазі, що основа концепту *душа* є сублогічною, бо вміщує в себе наївне представлення змісту самого поняття [8: 284].

Одним з основних понять сакрального є душа. У різних релігіях «душа – нематеріальна сутність, що протиставляється матеріальному людському тілу, уособлення психічної діяльності людини, її духовного світу. За християнським віровченням, душа безсмертна, вона залишає тіло після смерті й стає перед Богом, який вирішує її долю в потойбічному світі залежно від праведного чи грішного життя людини [9: 131].

В українському культурному ареалі душа виступає символом безсмертя. Однак уявлення про душу нашими пращурами є неоднозначним. Одні вважали, що душа – це те, що знаходиться в грудях, другі вірили, що душа є синонімом совісті, треті думали, що за душу править повітря, яке вдихаємо в себе. Різноманітні уявлення збігаються в тому, що душа як вічна категорія пов'язана з людським тілом. За християнською антропологією, існування людини характеризує три аспекти *дух – душа – тіло*, що знайшло своє вираження в лексичному наповненні фразеологізмів *душа відлетіла в небо, душа відійшла до Аїда, погубити душу [з тілом (і тіло)], випустити душу, віддати (покласти) / віддавати (покласти) душу, душа переставилася чия, душа вилітає (відлітає, тікає, вискакує і т. ін.) / вилетіла (відлетіла, втекла, вискочила і т. ін.) з тіла [в небо], душа прощається (розлучається) / попрощалася (розлучилася) з тілом, занести душу, подзвонити по душі, без душі, мир душі, видирати (виймати) / видерти (вийняти) душу (серце) [з тіла], вимотувати*

(*витагати, мотати*) / *вимотати (витагати) [всю] душу, брати / взяти гріх (гріха) на душу (на себе), пускатися / пуститися духу, остатися (лишитися) без духа, випустити (спустити) / випускає (спускає) дух, віддати / віддавати дух, дух виїшов (вискочив), духу пускатись, виганяти дух з кого, вибити дух з кого. Дух і душа репрезентують нематеріальну сторону людського існування, натомість тіло – матеріальну. Душа протиставляється тілу *погубити душу [з тілом (і тіло)], душа вилітає (відлітає, тікає, вискакує і т. ін.) / вилетіла (відлетіла, втекла, вискочила і т. ін.) з тіла, душа прощається (розлучається) / прощалася (розлучилася) з тілом*, а її відсутність свідчить про припинення існування людини, що однозначно відбито в семантиці **ФО без душі** – «померлий».*

Отже, у складі проаналізованих танатологічних фразеологізмів виділено групу **ФО** з назвами понять ірреального світу. Кількісно вона нараховує 55 одиниць. Усі фразеологізми семантично пов'язані з уявленнями про смерть людини й передають сприйняття або розуміння останньої існуючого лише в її уяві світу (ірреального світу). Основними сигналізаторами ірреального світу є слова-компоненти *світ, душа, дух, бог, дідько, біс, царство, рай, пекло, ангели, небуття*, які водночас і мотивують танатологічне значення всіх фразеологізмів. Найпродуктивнішими є слова-компоненти *світ, душа, дух, бог, дідько, біс, царство*, оскільки вони передають національно-культурну специфіку сприйняття смерті крізь призму ірреального світу.

Перспективним видається дослідження різнопланових трансформаційних процесів фразеологізмів із танатологічним значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Д. Спільне та відмінне в номінації об'єктів на апелювативному та онімному рівнях / Д. Бучко // Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Семантика мови і тексту». – Івано-Франківськ, 2006. – С. 35–38. 2. Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / Я. Головацький. – К.: Довіра, 1991. – 93 с. 3. Горобець О. С. Лингвофилософские аспекты функционально-семантической категории модуса / О. С. Горобець // Вестник Ставропольского государственного университета. – Филологические науки. – 2009. – № 60. – С. 38–44. 4. Іванова І. Б. Фразеосемантичне поле «життя / смерть»: національні стереотипи та їх кореляції: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. – «українська мова» / І. Б. Іванова. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 198 с. 5. Нікульшина Т. М. Ірреальний світ: філософський та лінгвістичний аспекти (на матеріалі англійської та української мов) / Т. М. Нікульшина // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 13 (200), Ч. II. – С. 167–173. 6. Потапенко С. І. Категорія ірреальності у зіставних лінгвістичних дослідженнях / С. І. Потапенко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – 2010. – С. 79–80. 7. Чаньшев А. Н. Аристотель / А. Н. Чаньшев. – М.: Мысль, 1981. – 200 с. 8. Чернейко Л. О. Лингво-философский анализ абстрактного имени / Л. О. Чернейко. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 320 с. 9. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2004. – 560 с.

СЛОВНИКИ

ВУДУФСУМ – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.

ТСУМ – Глумачний словник української мови. / Уклад. Ковальова Т. В., Коврига Л. П. – Х.: Синтекс, 2002. – 672 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : У 2-х кн. / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

Омельяненко Олена Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської фонетики і граматики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail: super.omel@yandex.ru

<http://orcid.org/0000-0002-9436-4192>

Omelianenko Olena Vasyivna – Ph.D in Philology, Assistant Professor at the Department of English Phonetics and Grammar, National Pedagogical University named G.S.Skovoroda, Ukraine, Kharkiv, Bliukhera Str., 2.